УДК 785.1(470.56)

Э.М. Галимова

ОРЕНБУРГ ТАТАРЛАРЫНЫҢ БҮГЕНГЕ ЗАМАН ХАЛЫКЧАН ИНСТРУМЕНТАЛЬ СӘНГАТЕ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Данное исследование посвящается традиционной музыкальной культуре оренбургских татар. Автору статьи во время полевых исследований удалось зафиксировать наигрыши в исполнении на следующих инструментах: *хромка, саратовская гармонь, тульская гармонь, баян, тальянка*, которые по существу определили характерные особенности сложившихся традиций, как исполнительского стиля, так и жанрового контекста. В народной музыкальной традиции оренбургских татар наряду с песенным фольклором представлена также инструментальная музыка, но уже довольно в скромном бытовании. Автор отмечает, что на сегодняшний день не удалось зафиксировать музыкальные образцы и исполнителей на *скрипке, мандолине, курае и кубызе*.

Ключевые слова: оренбургские татары, традиционная музыкальная культура, инструментальная культура, инструментальные традиции, музыкальные инструменты.

This study is dedicated to the traditional musical culture of the Orenburg Tatars. During field research the author of the article managed to record the tunes performed on the following instruments: *khromka, Saratov accordion, Tula accordion, button accordion, talyanka,* which essentially determined the characteristic features of the established traditions, both the performing style and the genre context. In the folk musical tradition of the Orenburg Tatars along with song folklore instrumental music is also represented but already in a rather modest existence. The author notes that today it has not been possible to fix musical samples and performers on the *violin, mandolin, kurai and kubyz*.

Keywords: Orenburg Tatars, traditional musical culture, instrumental culture, instrumental traditions, musical instruments.

Бүгенге көндә фәндә традицион музыка мәдәниятенең һәм халык авыз иҗатының үсешен барлау аеруча игътибарга лаек. Әлеге мәкалә Оренбург өлкәсе инструменталь сәнгатенең жанр, көй яңгырашында этник үзенчәлекләрне билгеләүгә багышлана. Мисал итеп китереләчәк инструменталь көйләр, нигездә, 2015 елда Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты тарафыннан оештырылган комплекслы фәнни экспедиция вакытында язып алынды. Әлеге экспедиция материаллары, беренчел эшкәртелеп, китап булып чыктты[Милли мәдәни мирасыбыз..., 2016]. Оренбург – күп милләтле өлкә. Биредә руслар, татарлар, казакълар, башкортлар, мордвалар, чувашлар һәм башка милләт вәкилләре яши. Экспедиция төркеме Оренбург өлкәсендәге дүрт районның унбиш авылында фәнни тикшеренүләр алып баруны максат итеп куйды. Без Шарлык районының

Яңа Муса, Сарманай, Зирекле, Мостафа; Александр районының Солтанай, Тукай; Сакмар районының Татар Каргалысы; Саракташ районының Колчым, Чишмә, Кабан, Биктимир, Рәдүт, Әбләз һ.б. авылларында булып кайттык. Бу авылларда татар, башкорт, казакъ халыкларының көнкүреш-яшәешен һәм традицион музыка мәдәниятен өйрәнүне күздә тотып эш иттек. Экспедиция кысаларында барлыгы 267 көй һәм җыр яздырып алынды. Җитмеш өч информант белән әңгәмә корылды (аларның иң өлкән яшьтәгесе – 1925, ә иң яше 1977 елгы иде). Әлеге мәкалә бары тик инструменталь көйләрне барлау һәм аларга аналитик яктан аңлатма бирү максаты белән язылды.

Әйтергә кирәк, халык арасында аеруча киң таралган музыка уен кораллары арасында гармун (гармонь, гармоника) аеруча игътибарга лаек. Пневматик һәм ике клавиатуралы әлеге уен коралы төзелеше ягыннан үзенчәлекле булуы белән аерылып тора [Гайсин, 2012, с. 219–222]. Этноорганолог И. В. Мациевский фикере буенча да, гармун «Европа мәдәниятендә булган интеграция процессларына үз йогынтысын ясаган символ» буларак билгеле [Мациевский, 2000, с. 14–17]. Экспедиция кысаларында Саратов, Тула гармуннарында һәм шулай ук хромкада, баянда башкарылган бик күп үзенчәлекле инструменталь көйләр, авыл, бию көйләре яздырып алынды.

Гармун төзелеше ягыннан ике төргә бүленә:

1) гармун күреге йөреше тарафыннан төймәгә баскач, бер югарылыктагы аваз чыга;

2) гармун күреге йөреше тарафыннан төймәгә баскач, аваз югарылыгы үзгәрә.

«Ливенка», «Русская венка», «Хромка» гармуннарын беренче төргә кертеп була. Икенче төргә – «Тальян гармун» «Черепанка» «Тульская» «Вятская» гармуннары керә [Благодатов, 1960, с. 17]. Димәк, гармуннарны уң як клавиатура һәм төймәләрнең ничә рәттән торуына карап һәм үзенчәлекләренә нигезләнеп, төркемнәргә бүлеп була. Хәзерге заманда гармунчылар арасында сыздырып уйнап җибәрү өчен кулай иң популяр төр – ике рәтле хромка. Әлбәттә, өч рәтле уен кораллары да була һәм шулай ук бер генә рәт төймәдән торган гармуннар да бар. Гармунга халыкта барлыкка килгән уен коралларын ясаучы осталар тарафыннан да һәрдаим үзгәрешләр кертелә. Бу шулай ук һәрбер төбәкнең этнографик үзенчәлекләрен барлау нигезендә һәм җирле халык арасында киң таралган музыкаль мәдәниятенең күп кенә жанрларын үзенчәлекле башкару форматын саклап калу йөзеннән эшләнә [Ломако, 2005, с. 3].

Саратов гармунын башка төр бер генә гармун белән дә бутап булмый. Чөнки ул үтә яңгыравыклы һәм кабатланмас кыңгырау тавышына хас тембрга ия. Әлбәттә, әлеге үзенчәлек аның техник яктан төзелеше белән бәйле. Саратов гармунының өч металик телчегенә берьюлы басканда, нәкъ менә шундый бай яңгырашлы аваз чыга. Шулай ук төзелеше ягыннан караганда, аның свистковая планкасы бар, төймәләрнең яңгырашы бер октавага югары авазлар чыгару белән характерлана. Иң

мөһим үзенчәлек – кечкенә кыңгырауның сул якка беркетелүе – Саратов гармунын бай тембрлы уен кораллары рәтенә кертергә мөмкинлек бирә. [Благодатов, 1960, с.68]. Алда әйтеп үтелгән уен коралларын инструменталь көйләрне, биюләрне башкарганда да, җырлаганда кушылып җырлау, аккомпанемент ясау өчен дә файдаланалар. Җырчы җырлаганда да гармунчы көйне аның белән беррәттән уйнап бармый, ә вариацияләр белән баетырга тырыша. Ә менә гармунчының башкаручы буларак осталыгы бию көйләрен уйнаганда сынала: виртуозларча уйныймы, әллә сүлпәнрәк ритм калыпларыннан чыга алмыймы? Җырлар мәсьәләсенә килгәндә, гармун ярдәмендә башкарылган аккомпанемент «бас-аккорд» алымына корыла. Нигездә, гармунда башкарганда авыл көйләре, такмаклар, кыска көйләр һәм бию көйләре аеруча отышлы яңгыраш ала. М. Нигъмәтҗанов фикеренчә, гармунда бер генә тавыш рәтен кулланып уйнау (З. Сәйдәшеваның әлеге тавыш рәтен «керәшен тавыш рәте» дип билгеләвенә таянып [Сайдашева, 2003, с. 92]), шуңа өстәп, сул як аккордикасының тар күләмле булуы алдагы җанрларны башкаруга уңай йогынты ясый [Нигмедзянов, 2003, с. 94].

Экспедиция вакытында Оренбург өлкәсенең төрле авылларында яздырып алган уен көйләренең бүген дә популяр булуы һәм аларның, җыр җанры белән беррәттән, инструменталь вариантта да киң таралуы билгеле булды. Уен көйләре яшьләр җыела торган кичке уеннарның, төрле бәйрәмнәрнең музыкаль бизәге булып торган. Яз килүгә, яшьләр су буена төшеп, басмага басып, «Боз озату» бәйрәмен үткәргәннәр. Менә шул басмада, гармунчыга ияреп, такмаклар, кыска көйләр, авыл көйләрен башкарганнар һәм бию көенә рәхәтләнеп биегәннәр. Сабантуй бәйрәме алдыннан, *«Маевка»* һәм «Җыен» уздырганнар [Галимова, 2016, с. 246]. Әлеге бәйрәмнәрдә кыска көйләр, авыл көйләре, такмаклар һәм бию көйләренең аеруча киң таралган жанрлар булуын билгели алабыз. Ачык һавада, бик күп кешеләр катнашында яңгыраган уен көйләре аеруча популярлык казанган. Шулай ук әлеге уен көйләрен яшьләр, бергә җыелып, «кич утырганда» да башкарганнар. Җәен «кич утырулар»ны яшьләр су буена күчергәннәр, ә көз һәм кыш айларында, кемнең әти-әнисе өйдә юк, шуларда «аулак өй»гә җыелганнар. Кызлар кич утырганда кул эше белән шөгыльләнгәннәр, чигү чиккәннәр, бәйләгәннәр. Оренбург өлкәсе авылларында уен көйләре һәм җырларның күплеге безне гаҗәпкә калдырды, алар хәтта «озын көй», «авыл көйләре»н дә уздырып җибәрә. Шунысы бар: уен җырларын Оренбург татарлары бер-берсенә кунакка йөрешкәндә җырларга яратканнар. Мисалга Яңа Муса авылында гомер итүче Әбдершина Рушан Бари кызыннан (1940 елгы) яздырып алган төрле кызыклы уеннар исемлеген тәкъдим итә алабыз: «Зилем уены», «Йөзек салышлы», «Исем кушышлы», «Саңгырау телефон», «Дуадак уены», «Ярма яралы», «Үрдәккәем чумасың» һ. б. Шулай ук Зирекле авылында яшәүче Кәбирова Зара Заһретдин кызы (1932 елгы) безгә «Күмер салышлы», «Наза уены», «Тук-тук уены», «Чирта уены» хакында бик кызыклы мәгълүматлар бирде. Мостафа авылында яшәүче Саягфарова Сәбилә Гайсаян кызы

(1943 елгы) «Кристанце», «Чүрәкәй» уеннарының тәртибе белән таныштырды. Шулай ук Александр районының Султакай авылында безгә Агишева Галия Мөхәммәтҗан кызы (1945 елгы) «Күгәрчен ашату», «Кагыш-кагыш уены», «Ак тирәк уены» хакында сөйләде. Әлбәттә, әлеге уеннарда җыр һәм уен көйләре бергә үрелеп барган. Төзелеше буенча уен көйләре ике өлештән тора: башында салмак кына хор белән белән «запев» башкарыла, ә аннары бию көе тизлегендә такмак кебек өлеше дәвам итә. Уен көйләре гармунга кушылып башкарылса, тагы да отышлы килеп чыга. Гармунсыз башкарылган уен көйләре дә бихисап [Нигмедзянов, 1984, с. 20]. Шуны да әйтеп үтәргә кирәк: авыл җирендә яшәүче халык теләсә нинди көйне «авыл көе» дип атарга гадәтләнгән. Ә без бу өлкәдә авыл исеме белән бәйле «авыл көе»н яздырып алуга ирештек. Әлбәттә, авыл көйләре күмәк эш башкарганда, кунакка йөрешкәндә, туй мәҗлесләрендә һ.б. халык тарафыннан башкарылган. Менә шуларның кызыклы вариантларын – җыр һәм инструменталь җанр буларак сакланган авыл көйләрен – без Яңа Муса, Мостафа, Тукай, Чишмә авылларында яздырып алдык.

Шунысы әһәмиятле: җыр сәнгатендә сүз әйтелеше бик зур мәгънәгә ия. Чөнки көй төзелеше, ритм калыбы һәм җырның жанр буларак формалашуы нәкъ менә поэтик үзенчәлекләрдән тора. Ә менә инструменталь көйләргә килгәндә, алар башкаручының вариация ясарлык дәрәҗәдә уйнау сәләте һәм фантазия кулланып фикерләү мөмкинчелеге белән бәйле.

Кызганычка каршы, Оренбург өлкәсендә без скрипка һәм мандолинада уйнаучы этнофорлар очратмадык. Әлбәттә, алар һәрбер авылда булган һәм бик оста башкаручы булып танылган. Бүгенге көндә инде авылдашлары аларны бакыйлыкка күчкән талантлы музыкантлар буларак искә ала. Шулай ук без скрипка, мандолина, кубыз, курай кебек уен коралларында уйнаганны яздырып ала алмадык. Аларны берничә авыл музее экспозициясендә генә күрүгә ирештек.

Гомумән, бүгенге көндә авылда яшәүче урта яшьтәгеләрнең күбесе шул баян, гармун һәм хромка кебек уен коралларында гына уйный. Ә менә өлкән буын вәкилләре тальян гармунда, Саратов һәм Тула гармуннарында виртуозларча уйный белүләре белән Оренбург өлкәсенең горурлыгы булып торалар. Яшьләрнең тальян гармунда уйнарга өйрәнү теләге дә юк. Бу проблеманың нигезендә эстраданың йогынтысы зур булу ята. Һәм моны массакүләм чараларның яшь буынга милли йолаларыбызны, татар халкына хас музыка уен коралларының әһәмиятен аңлатмавы нәтиҗәсе дип тә карарга кирәк.

Һәрбер төбәкнең үз милли йолалары, гармунда көйне башкару ысуллары, җырларның тематик яктан төрлелеге – болар барысы да Оренбург өлкәсенең дә һәм анда гомер итүче татар халкының да традицион музыка мәдәнияте үзенчәлеген билгеләп торучы факторлар [Земцовский, 1987, с. 125]. Инструменталь сәнгатькә килгәндә, аның формалашуын һәм гасырлар дәвамында үзгәреш кичерүен җыр сәнгате белән бәйлдек. Чөнки экспедиция материаллары инструменталь һәм

җыр сәнгатьләренең аерылгысыз һәм бер-берсенә бәйле булуын тагын бер тапкыр исбатлады.

Әдәбият

Благодатов Г.И. Русская гармоника. Очерк истории инструмента и его роли в русской народной музыкальной культуре / ред. Ф.А. Рубцов. Л.: Музгиз, 1960. 182 с.

Гайсин Г.А. Гармоника в русской народной музыкальной культуре XIX века // Ярославский педагогический вестник, 2012. № 3. Т. I (Гуманитарные науки). С. 219–222.

Галимова Э.М. Традиционная музыкальная культура татар Оренбургской области // Милли-мәдәни мирасыбыз: Оренбург өлкәсе татарлары. Казан, 2016. Б. 241–263.

Земцовский И.И. Музыкальный инструмент и музыкальное мышление (к постановке вопроса) // Народные музыкальные инструменты и инструментальная музыка. Ч 1. М., 1987. С. 125–131.

Мациевский И.В. Основные проблемы и аспекты изучения народных музыкальных инструментов и инструментальной музыки // Народные музыкальные инструменты и инструментальная музыка: Сб. статей и материалов в двух частях. Часть первая / общ. ред. Е. Гиппиуса. М.: Сов. композитор, 1987. Ч. 1. С. 6–38.

Мациевский И.В. Гармоника в системе традиционной музыкальной культуры // Гармоника: история, теория, практика. Майков, 2000. С. 14–17.

Милли-мәдәни мирасыбыз: Оренбург өлкәсе татарлары. Казан, 2016. 360 б. (Фәнни экспедицияләр хәзинәсеннән, унөченче китап).

Нигмедзянов М.Н. Татарские народные песни. Казань: Татар. кн. изд-во, 1984. 240 с.

Нигмедзянов М.Н. Татарская народная музыка. Казань: Магариф, 2003. 255 с.

Сайдашева З. Н. Песенная культура татар Волго-Камья: Эволюция жанрово-стилевых норм в контексте национальной истории. Казань: Дом печати, 2002. 166 с.

Ломако В.П. Саратовские переборы // Репертуарный сборник пьес для ансамблей саратовксих гармоник: ноты, партитуры / Вступительное слово. Саратов: Саратовский областной центр народного творчества, 2005. 74 с.

Страйнар Ю. Несколько слов об изучении народных инструментов и инструментальной музыки // Народные музыкальные инструменты и инструментальная музыка. Ч. 1. М., 1987. С. 132–136.

Галимова Эльмира Мөнир кызы,
сәнгать фәннәре кандидаты, Казан дәүләт мәдәният институтының театр, кино һәм телевидение факультеты деканы